

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Горбачова Ольга Вікторівна

УДК 316.647.5:351.74(477)

**ПРОТИДІЯ ПРОЯВАМ КСЕНОФОБІЇ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Харків – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

доктор соціологічних наук, професор
Рущенко Ігор Петрович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
завідувач кафедри соціології та масових
комунікацій.

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, професор
Кононов Ілля Федорович,
Луганський національний університет імені
Тараса Шевченка,
завідувач кафедри філософії та соціології;

кандидат філософських наук, доцент
Поклад Василь Іванович,
Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка,
завідувач кафедри кримінології,
конфліктології та соціології.

Захист відбудеться 15 вересня 2012 р. о 9⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 64.700.06 у Харківському національному університеті внутрішніх справ
за адресою: 61070, м. Харків, вул. Академіка Проскури, 1-А.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Харківського
національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект
50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий « » серпня 2012 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. М. Дубровський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ксенофобія – універсальний соціальний феномен. Вона відома із глибокої давнини, існує стільки ж, скільки існує світ суспільних відносин, і є усі підстави вважати, що збережеться й надалі. Чужаки постають як невід’ємний конструкт нашої дійсності, але ставлення до них характеризується амбівалентністю. Занепокоєння викликає той факт, що упродовж останніх двох десятиліть відбувся сплеск ксенофобських настроїв і практик по цілому світу, у тому числі й у розвинених країнах. Разом із тим, сучасне світове співтовариство займає принципову правову та моральну позицію щодо недопущення будь-яких проявів нетерпимості, визнаючи принцип рівноправності абсолютним, базовим концептом соціальних відносин і толерантного співіснування людства. Але країни різняться тим, наскільки органам державної влади та громадськості вдається стримувати розвиток, локалізувати ксенофобські настрої та практики, тримати їх під контролем.

Ксенофобія в Україні загострюється з початку 1990-х рр., не в останню чергу внаслідок падіння «залізної завіси» та зміни традиційних міграційних моделей, сформованих ще за часів СРСР, що супроводжувалось появою та чисельним збільшенням «нових» мігрантських спільнот. Про існування в українському суспільстві проблем ксенофобії свідчать: по-перше, небезпечна динаміка підвищення рівня масової тривожності та напруги, поширення ізоляціонізму, ксенофобських уявлень і практик, яку констатують вітчизняні дослідники та міжнародні організації. По-друге, поява та розвиток українського скін-руху, утворення організацій та злочинних угруповань, де боротьба з «чужаками» виступає основним мотивом діяльності. По-третє, зростання насильницьких проявів ксенофобії у формі «злочинів ненависті» як нового кримінального феномена сучасності.

Попри те, що ксенофобія в Україні перетворюється на гостру соціальну проблему, реагування державних органів на ескалацію ксенофобських настроїв дотепер перебуває на початковій стадії. Зокрема, у своїй останній доповіді Європейська комісія проти расизму та нетерпимості наголошує, що «як і раніше, стурбована явищем расистського насильства в Україні», та «наполегливо рекомендує владі активізувати свої зусилля по боротьбі з насильницькими злочинами на расовому ґрунті», а також «контролювати зростаючу присутність скінхедів та неонацистських груп в Україні»¹. Кабінетом Міністрів України затверджено «План заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві на 2010–2012 роки», у якому держава закономірно «перекладає на плечі» МВС України завдання стримувати ксенофобські прояви, зокрема, у найнебезпечніших їх формах. Однак, на думку незалежних експертів, вже наприкінці 2010 р. відбулося згортання багатьох позитивних ініціатив МВС України у даній сфері через несистемність у реалізації передбачених завдань із протидії ксенофобії, відсутність чітких, науково обґрунтованих стратегій та алгоритмів діяльності.

¹ Європейська комісія проти расизму та нетерпимості : четвертий цикл моніторингу по Україні [Електронний ресурс] / Страсбург, 21 лютого 2012 р., CRI (2012) 6 (Ukrainian version). — Режим доступу : <http://www.coe.int/monitoring/ecri/Country-by-country/Ukraine/IV-2012.pdf>. — С. 22–25.

Науковий дискурс із проблем ксенофобії має мультидисциплінарний характер. Складність і багатоаспектність досліджуваного феномена дозволяє об'єднати наукові розвідки, які прямо чи опосередковано торкаються цього проблемного поля, у декілька груп. До першої групи належать теоретико-соціологічні та соціально-філософські роботи, у яких порушуються питання щодо набуття досвіду «чужого», репрезентацій, видозмін, функціональних впливів на суспільство та множинних форм відтворення «чужаків» у соціальній практиці (Г. Зіммель, Р. Парк, А. Шютц, Р. Штіхве, З. Бауман, А. Нассеї, Р. Вістріч, Б. Вальденфельс, С. П. Баньковська та ін.).

Друга група представлена теоретико-методологічними розробками, які тематично близькі до ксенофобічної проблематики, торкаються аспектів детермінації, сутнісних ознак, структурних компонентів і форм прояву явища у їх співвідношенні з близькими концептуальними підходами, теоретичними моделями і категоріями (А. К. Флор, Т. Адорно, Г. Олпорт, Д. Доллард, Р. Берон, Р. Майлс, І. Валлерстайн, Е. Балібар, Б. Андерсон, Д. Маєрс, А. Віммер, М. В'єйорка, Р. Тарас, М. В. Кроз, Н. А. Ратинова, Г. У. Солдатова, А. А. Кельберг, Л. Д. Гудков, І. В. Попова, Ю. А. Левада, В. А. Шнірельман, В. А. Явір, О. П. Шестаковський, О. Б. Фельдман та ін.). У колі науковців, що досліджують ідентифікаційні процеси та їх результати у межах пострадянських трансформацій, особливості категоризації соціального простору та механізми конструювання колективних ідентичностей «своїх» і «чужих», варто відмітити В. А. Ядова, Л. С. Васильєва, Е. А. Паїна, А. В. Шипілова, І. Ф. Кононова, Н. В. Паніну, В. І. Паніотто, В. І. Поклада та ін.

Третя група робіт присвячена засобам правової оцінки ксенофобії та дискримінації на її ґрунті, а також значенню та ефективності стратегій реагування правоохоронних систем на «злочини ненависті» (Дж. Левін, Дж. Макдевіт, Дж. Джекобс, К. Поттер, Н. Холл, Р. Оклі, С. Мартін, Г. Мейсон, О. М. Верховський, Я. І. Гілінський, О. А. Мартиненко, О. М. Ларкін та ін.). Разом із тим, фактично відсутні системні соціологічні дослідження, зорієнтовані на вивчення потенціалу інституту ОВС у протидії проявам ксенофобії в сучасному українському суспільстві.

Проблемна ситуація полягає у тому, що сьогодні постає питання про нестачу систематизованої теоретико-методологічної основи для досліджень ксенофобії як соціального явища; у вітчизняному науковому просторі активна розробка цього концепту лише започатковується, у зв'язку з чим особливо актуальною є його соціологічна інтерпретація, що дозволяє розкрити зміст і специфіку феномена ксенофобії, з'ясувати фактори впливу, форми прояву, механізми відтворення та наслідки його поширення. У свою чергу, імплементації якісних системних змін, спрямованих на вдосконалення функціонування інституту ОВС і форм здійснення відповідної правозастосовної практики в проекції проблем ксенофобії, сьогодні бракує скоординованості й належного наукового обґрунтування. Відповідно, існує нагальна потреба у відтворюванні «бажаних» станів шляхом розроблення ефективного соціально-технологічного забезпечення діяльності ОВС із протидії проявам ксенофобії, що й визначило тему дисертаційного дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає науковим завданням, що стоять перед дослідницькими та навчальними закладами системи МВС України, зокрема: Пріоритетним напрямом наукового забезпечення діяльності ОВС України на період 2010–2014 рр. (п. 8 додатку 2

«Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні»; п. 21 «Діяльність ОВС у сфері протидії ксенофобії в Україні»), Пріоритетним напрямкам наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2011–2014 рр. (п. 2.3 «Роль і місце правоохоронних органів у системі протидії злочинності»; п. 2.6 «Діяльність ОВС у сфері протидії ксенофобії в Україні»; п. 5.2 «Ідентифікація, діагностика та попередження соціальних патологій»). Також цей напрям досліджень пов'язаний з реалізацією Плану заходів МВС України щодо протидії расизму та ксенофобії на період до 2012 року, затвердженого розпорядженням МВС України від 18.02.2010 № 94. Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 4 від 27 квітня 2010 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у концептуалізації та емпіричному описі явища ксенофобії, а також розробці методологічних основ технологізації діяльності органів внутрішніх справ України з протидії проявам ксенофобії в українському суспільстві.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних *дослідницьких завдань*:

- дослідити історію наукового вивчення явища ксенофобії, систематизувати теоретико-методологічні підходи у міждисциплінарному вимірі;
- здійснити теоретико-соціологічну інтерпретацію феномену ксенофобії та побудувати узгоджену систему категорій для завдань соціологічного аналізу;
- узагальнити та типологізувати форми прояву ксенофобії;
- дослідити ксенофобські настрої у суспільній свідомості українців засобами емпіричної соціології, розкрити зміст і структуру негативних соціальних уявлень прихильників ультраправого руху, які є джерелом їх конструювання та відтворення;
- описати типові ксенофобські практики, їх характер, спрямованість, репертуар та специфічні риси агентів, вивчити досвід жертв ксенофобських проявів;
- проаналізувати світовий досвід технологізації поліцейського реагування на прояви ксенофобії;
- розробити методологічні основи соціальної технології, яка призначена для упорядкування протидії проявам ксенофобії органами внутрішніх справ України.

Об'єкт дослідження – явище ксенофобії як об'єкт соціального контролю.

Предмет дослідження – форми прояву ксенофобії в українському суспільстві, а також технологізація протидії проявам ксенофобії органами внутрішніх справ України.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань були обрані наступні методи наукового пізнання:

1) загальнонаукові (історико-порівняльний, системного аналізу та синтезу, логічного узагальнення, міждисциплінарного підходу, теоретичного моделювання);

2) методи, притаманні соціології (аналіз документів – для вивчення правового антидискримінаційного поля та нормативних актів МВС; аналіз даних соціологічних опитувань щодо поширеності ксенофобських настроїв в українському суспільстві; контент-аналіз – для визначення негативних соціальних уявлень праворадикально налаштованої молоді; фокусоване групове інтерв'ювання – для поглибленого вивчення проблем ксенофобії в Україні; напівформалізоване інтерв'ю, спрямоване на поглиблене

вивчення ксенофобії як латентного явища, а також оцінку діяльності та механізмів реагування працівників міліції на прояви ксенофобії; системно-структурний та аналітико-прогностичний, зорієнтовані на побудову соціальної технології протидії проявам ксенофобії ОВС України).

Теоретико-методологічну основу дисертації складають наукові положення, розроблені у межах концепції Чужака (Г. Зіммель, А. Шютц, Р. Парк, З. Бауман, Б. Вальденфельс, А. Нассеї, С. П. Баньковська); теорії соціальних уявлень (С. Московічі, Д. Жоделе, Ж.-К. Абрік, О. В. Якимова); феноменології та соціології знань (А. Шютц, П. Бергер, Т. Лукман); конструктивізму (Б. Андерсон).

Емпіричну базу дисертації склали: 1) змістовний контент-аналіз Інтернет-публікацій, розміщених на сайтах ультраправої зорієнтованості, які відображають негативні соціальні уявлення щодо так званих «чужаків» (2012 р., N=30); 2) поглиблені напівформалізовані інтерв'ю із жертвами ксенофобських проявів (2012 р., N=20); 3) фокусоване групове інтерв'ю з представниками громадського і державного секторів, які виступили експертами з проблем ксенофобії (2008 р., N=12); 4) дані соціологічного дослідження Харківського інституту соціальних досліджень «Нетолерантна діяльність та організації в Україні», у якому авторка особисто брала участь (у процесі дослідження було проведено серію напівформалізованих інтерв'ю (2008 р., N=20) і фокусованих групових інтерв'ю (2008 р., N=3) з учасниками наці-мобів і представниками нетолерантних організацій).

Крім того, було використано дані соціологічних досліджень КМІС «Толерантність населення України» (1994–2010 рр.), Міжнародного Центру Толерантності «Рівень толерантності в Україні» (2006 р.), Центру «Соціальні індикатори» спільно з КМІС «Визначення рівня ксенофобії в Україні» (2008 р.), Інституту прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії спільно з КМІС «Права людини в Україні, рівень ксенофобії, ставлення до різних соціальних груп та регіональна толерантність» (2011 р.).

Достовірність і надійність отриманих результатів забезпечується комплексним підходом до вибору методів дослідження, їх узгодженістю із обраним теоретико-методологічним ракурсом аналізу та відповідністю поставленим у дисертації завданням.

Наукова новизна одержаних результатів. У процесі дослідження було сформульовано низку нових наукових положень та висновків, які представлені на захист:

уперше:

– розкрито зміст і структуру основних конструктів негативних соціальних уявлень, виділено «ядерні», «навколоядерні» і «периферійні» елементи соціальних уявлень прихильників ультраправого руху щодо «чужаків». Встановлено, що «ядерні» елементи негативних соціальних уявлень формуються довкола двох ключових тем: небезпека та шкідливість «чужаків»; «навколоядерну» зону формують смислові конструкти на кшталт: виродження нації (змішання рас, знищення генофонду), знищення української ідентичності, культурна несумісність, провокація конфліктів, насадження власних порядків, поширення хвороб, погіршення сфери зайнятості, етнічна злочинність та ін.; «периферійна» зона представлена репрезентацією конкретних соціальних об'єктів, де ці уявлення наповнюються конкретним,

специфічним змістом. Доведено, що представлені у соціальних уявленнях проекти-сценарії орієнтують на ворожий тип соціальних відносин і відображають агресивні поведінкові інтенції (с. 89–99);

– розроблено модель технологізації діяльності ОВС України у сфері протидії проявам ксенофобії, яка побудована за пакетним принципом та містить у собі наступні основні етапи (блоки): оцінка ситуації; управлінський вплив; аналіз результатів. Модель зорієнтована на визначення алгоритму (системи послідовних дій у процесі вирішення завдання) та стандарту діяльності (науково обґрунтованого комплексу характеристик, процедур, практик, які обумовлені змістом та логікою здійснення технологічного впливу) (с. 168–184);

дістали подальшого розвитку:

– теоретико-методологічні основи дослідження феномена ксенофобії на засадах інтерпретативного підходу в соціології; зокрема, розкрито евристичний потенціал теорії соціальних уявлень у поясненні явища ксенофобії та уточнено її епістемологічний статус у контексті соціологічної перспективи, де соціальні уявлення запропоновано розглядати як соціально об'єктивовані смисли, тобто синонім повсякденного знання (с. 36–52);

– зміст соціальних наслідків поширення ксенофобських проявів у суспільстві. З'ясовано, що «злочини ненависті» мають високий ступінь латентності та знаходять свій вияв у широкому колі насильницьких інцидентів; вони вирізняються тристороннім характером взаємозв'язку (наявність винних, постраждалих, а також тих, до кого звернена інформація щодо їх «чужості»); об'єктами таких злочинів стають цілі громади як колективні жертви; тяжкість і жорстокість цих злочинів у хронологічному вимірі переважно зростає; вони мають один з найвищих ступенів суспільної небезпечності, оскільки зачіпають інтереси цілих спільнот, а окремі дії за певних обставин можуть достатньо швидко спровокувати більш тяжкі злочини, які посягають на суспільну стабільність та безпеку країни та ін. (с. 61–67);

– опис структурних особливостей та форм активності ультраправого руху в Україні. Виділено два вектори, за якими реалізується діяльність ультраправих сил (вуличний скін-рух та організований); розкрито мотиви, що спонукають молодь до ультраправої активності, канали рекрутингу, характерні риси типових агентів ксенофобських практик; встановлено типи агресивних проявів ксенофобії (спонтанні напади та сплановані акції) та їх специфіку (с. 104–116);

удосконалено:

– визначення поняття «ксенофобія», у якому уточнено його характеристики та виокремлено змістовний і процесуальний рівні. Ксенофобію визначено як негативні соціальні уявлення (упереджені, стереотипні, забобонні) щодо спільнот, груп та їх окремих представників, які визначаються суспільною свідомістю як «чужаки» внаслідок їх маркування на ґрунті соціально значущих ознак ідентичності, що реально притаманні їм чи приписуються уявно, та обумовлені зазначеними уявленнями соціальні практики щодо «чужаків» (с. 38);

– типологію форм прояву ксенофобії за рахунок її розширення шляхом використання критеріїв мети, рівня локалізації, ступеня прояву, ступеня відкритості, спрямування, широти, виду та характеру об'єктів, способів прояву та ін. (с. 55–61).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні ідеї та висновки дослідження: 1) дозволяють поглибити соціологічні уявлення про ксенофобію як універсальний соціальний феномен, його змістовні та поведінкові виміри; 2) розкривають смислові особливості та структуру сучасних ксенофобських уявлень і зумовлені такими уявленнями форми активності ультраправого руху, завдяки чому забезпечується співвіднесення теорії та практики, формується цілісне бачення проблеми ксенофобії; 3) можуть слугувати підґрунтям діяльності МВС України, а також загальних та інших спеціальних суб'єктів у здійсненні заходів із протидії проявам ксенофобії та встановлення усіма ланками державної і суспільної системи ефективного соціального контролю за їх поширенням.

Матеріали дисертації впроваджено у навчальний процес Харківського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 07.12.2010), зокрема, вони можуть використовуватись при підготовці та проведенні занять з таких навчальних дисциплін, як «Соціологія злочинності», «Соціологія управління», «Зв'язки з громадськістю в ОВС», «Соціологія права», «PR в ОВС» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею, в якій викладено авторський підхід до дослідження феномену ксенофобії та потенціалу інституту ОВС із протидії його проявам. Наукові результати і висновки, що містяться у роботі, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки результатів дослідження доповідались на: науково-практичній конференції «Проблеми дотримання прав людини в діяльності ОВС України» (м. Харків, 22–23 травня 2008 р.), науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених» (м. Харків, 24 травня 2008 р., 23 травня 2009 р., 5 червня 2010 р.), Харківській регіональній конференції «Громадські дії проти расизму та ксенофобії» (м. Харків, 27 червня 2008 р.), науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної, психологічної та виховної роботи в ОВС», (м. Харків, 30 жовтня 2008 р.), науково-практичній конференції «Актуальні проблеми роботи з персоналом у правоохоронних органах», (м. Харків, 27 листопада 2008 р.), науково-практичних конференціях «Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти» (м. Харків, 14 березня 2009 р., 10 квітня 2010 р., 6 квітня 2011 р., 7 квітня 2012 р.), науково-практичній конференції «Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти» (м. Харків, 24 квітня 2009 р.), науково-практичних семінарах «Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми» (м. Харків, 30 травня 2009 р., 16 квітня 2010 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Переяслівська рада: її історичне значення та перспективи розвитку східнослов'янської цивілізації» (м. Харків, 9–11 грудня 2009 р.), міжрегіональній конференції «Будуємо разом українське суспільство» (м. Київ, 23 жовтня 2010 р.), науково-практичному семінарі «Формування толерантності в поліетнічному українському суспільстві» (м. Київ, 29–30 листопада 2010 р.), науково-практичній конференції «Актуальні проблеми забезпечення практичної спрямованості підготовки кадрів для органів внутрішніх справ України» (м. Харків, 5 травня 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 20 наукових працях, 5 з яких – статті у фахових наукових виданнях із соціологічних наук.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які об'єднують сім підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (205 найменувань) і трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, з яких основного тексту – 189 сторінок. Робота містить 7 рисунків та 7 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, охарактеризовано ступінь наукової розробленості проблеми, з'ясовано зв'язок роботи з науковими програмами та планами, визначено мету і завдання дисертаційного дослідження, його об'єкт і предмет, вказано використані методи дослідження, теоретико-методологічні засади та емпіричну базу, викладено наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, наведено відомості щодо їх апробації та впровадження.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження явища ксенофобії»** здійснено аналіз наукової літератури щодо вивчення різнобічних аспектів феномена ксенофобії; подано класифікацію визначень поняття «ксенофобія», обґрунтовано та запропоновано його авторське визначення; проаналізовано та систематизовано основні теоретико-методологічні підходи щодо дослідження ксенофобії, концептуалізовано сутність соціологічного підходу до аналізу досліджуваного явища; здійснено типологізацію форм прояву ксенофобії.

На підставі соціально-історичного аналізу встановлено, що на зламі XIX–XX ст. було створено відповідний суспільно-культурний та політичний клімат, який сприяв утвердженню ксенофобських уявлень у суспільній свідомості та поширенню практик нетерпимості щодо Чужаків, «чужих». Робиться висновок, що переважна більшість відмінностей та класифікацій у маркуванні «чужості», що сприймаються нині як даність, мають штучний характер. Огляд наукової літератури свідчить, що ґрунтовна критика расистських положень та подальша дискурсивна розробка проблематики ксенофобії бере свій початок від середини XX ст. Виділено два етапи актуалізації проблематики ксенофобії в науковій думці (з 1950-х рр. до кінця 1980-х рр. та з 1990-х рр. до сьогодні); встановлено, що предметний фокус досліджень вчених поступово зміщувався – від вивчення та опису соціальної реальності в контексті фіксованих «природних» категорій до пояснення її символічної сутності.

На підставі системного аналізу терміну «ксенофобія» уточнено його зміст, типологізовано соціально-наукові тлумачення (етимологічні, генетико-біологічні, соціально-психологічні, політичні, соціологічні), відстежено специфіку термінологічного наповнення і встановлено загальний контекст ксенофобських проявів. Розглянуто як цей концепт осмислюється у різних теоретичних конструктах і наукових версіях. Біологічний підхід (А. К. Флор, Л. М. Бутовська) пояснює прояви ксенофобії та відповідну поведінкову модель у людини з точки зору еволюційних позицій, де реакція страху на незнайомця цілком виправдана і є результатом філогенетичної адаптації. Однак, така поведінка не розглядається як константна та жорстко детермінована. Психологічний напрям аналізу представлений у співвідношенні близьких за змістом психологічних категорій: соціальні установки, упередження, стереотипи, упереджена атрибуція ворожості тощо (Д. Маєрс, Г. Олпорт,

Е. Фромм, Г. Таджфел, Р. Берон). Для опису ксенофобії також використовують теорії фрустрації-агресії Д. Долларда та авторитарної особистості Т. Адорно. Історіографічний огляд філософської думки дозволяє констатувати, що, постать Чужого використовується як конструкт, завдання якого полягає у позначенні інакшості, розрізнення, нетотожності, альтернативності до суб'єкта, непізнаності та недосяжності у своїй абсолютній об'єктивності. З цієї позиції ксенофобія обумовлена особливостями засвоєння та інтерпретації досвіду «чужого», його негативним переживанням (Е. Левінас, Б. Вальденфельс).

Доведено, що явище ксенофобії являє собою універсальний соціальний феномен. Ксенофобію запропоновано тлумачити як негативні соціальні уявлення (упереджені, стереотипні, забобонні) щодо спільнот, груп та їх окремих представників, які визначаються суспільною свідомістю як «чужаки» внаслідок їх маркування на ґрунті соціально значущих ознак ідентичності, що реально притаманні їм чи приписуються уявно, та обумовлені зазначеними уявленнями соціальні практики щодо «чужаків». Аргументовано доцільність використання положень інтерпретативної соціології, а саме: соціології знання, феноменології, конструктивізму та теорії соціальних уявлень С. Московічі. Ці теоретичні ресурси дозволили отримати відповіді на питання: як уявляються, пізнаються та розуміються Чужаки, як агенти конструюють знання про них, які можуть бути ознаки розрізнення та чому вони визначаються як значущі, які механізми та процедури використовуються для конструювання груп «своїх» та «чужих», проведення межі між ними, її легітимації та охорони тощо.

Зроблено висновок, що в конструюванні соціальних уявлень щодо Чужаків беруть участь усвідомлюваний та неусвідомлюваний компоненти свідомості. Колективному несвідомому належить базове місце у їх структурі, оскільки саме в архетипах викристалізувались узагальнені образи-схеми, які визначають як форму мислення, так і спосіб чуттєвості. Архетипний образ Чужого як незнайомого, загрозового та ворожого є універсалією соціального досвіду і знання. Соціальні уявлення розглядаються у роботі як соціально об'єктивовані смисли, тобто як синонім повсякденного знання. Встановлено, що соціальний запас знання, покладений в основу соціальних уявлень щодо Чужаків, існує як історичний та біографічний досвід, що об'єктивуєчись, інтерналізуєчись, зберігаєчись та накопичуєчись, крізь призму специфіки певного суспільства та часу, утворює когнітивну картину світу, певну впорядковану реальність. У ній Чужаки існують як сконструйовані типи ідентичності, відносно стійкі елементи соціальної реальності, однак твердження про них верифікуються людьми, наділеними «природнім знанням». Це дозволяє вказати на першочергове значення розмови, комунікації, дискурсу для формування і реконструювання Чужаків як елементів соціальної реальності. Наголошується, що формування негативних соціальних уявлень щодо Чужаків необхідно мислити як цілісний когнітивно-емоційний процес. Когнітивні структури, вступаючи у взаємодію з різноманітними комбінаціями негативних афективних проявів (тривога, страх, ненависть, гнів, презирство, відраза тощо), формують так званий комплекс ворожості, що встановлює емоційний режим індивіда, групи або суспільства в цілому (на рівні колективно поділюваних емоцій) та орієнтує соціальні практики акторів.

Соціальні уявлення мають виражену практичну зорієнтованість: вони спрямовані на соціальну дію, регулюють соціальні відносини, визначають їх характер і форми.

Обґрунтовано доцільність вивчати прояви ксенофобії як соціальні практики. Теоретичний аналіз засвідчив, що типологізація ксенофобських проявів може бути здійснена за низкою підстав. Відповідно до мети виділено дві базові форми ксенофобії: перша пов'язана з практиками виключення, обумовлена прагненням очистити соціальне тіло від «бруду» чи небезпеки, яку втілюють собою «чужаки»; друга – з їх підкоренням, експлуатацією та утисками, що передбачає жорстку ієрархізацію суспільства, ізолюваність його частин. За рівнем локалізації ксенофобські прояви поділено на індивідуальні, групові та масові. Ксенофобія може виступати як характеристика особистості, соціальних груп чи суспільства, пануючих у них норм, цінностей та моральних вимог (соціальна), так і ідейних програм політичних партій, рухів, законодавчих приписів, владних режимів у цілому (державна). За ступенем прояву ксенофобія може варіювати від низького до високого. У першому випадку мова йде про латентні прояви, що є ситуативними та несистемними, а у другому – практиками, санкціонованими суспільством і державою (ступінь відкритості). За спрямуванням прояви ксенофобії поділяються на внутрішні (щодо відповідної групи всередині суспільства, яка означається як «чужа») та зовнішні (об'єктами ксенофобії є «зовнішні вороги»). За характером об'єктів ксенофобії виділено прояви недиференційовані («сліпі»), коли ворожість спрямована на «узагальненого чужого», тобто усіх, хто не входить до «нашої» групи, та диференційовані (селективні), спрямовані на осіб як асоційованих представників конкретної групи «чужаків». До усталених категорій, за диференціацією яких виникають ксенофобські прояви, відносять: расову, етнічну/національну приналежність, віросповідання, гендер, сексуальну орієнтацію, фізичні чи розумові вади, рідше вік, мову, політичні чи інші переконання, соціальне походження, матеріальне становище, регіон проживання, а також такі маркуючі ознаки, як захворювання на ВІЛ/СНІД, алкоголізм, наркоманію. Висновується, що теоретично до цього переліку можна долучити будь-які значущі соціально-релевантні ознаки розрізнення, за якими жертва ксенофобії втрачає свою суб'єктність і зараховується до спільноти «чужаків». Залежно від способу прояву вирізняють: схильність до уникання безпосередніх контактів («ксенофобія відразу») та власне ворожу поведінку («агресивна ксенофобія»). Остання охоплює невербальні, вербальні та фізичні прояви ксенофобії. Прояви ксенофобії у вигляді насильства у широкому розумінні визначено як «злочини ненависті». Наведено аргументи щодо унікального характеру «злочинів ненависті», обґрунтовано причини, чому такі насильницькі інциденти потребують більш пильної уваги правоохоронних органів і мають розглядатись окремо від схожих злочинів.

У другому розділі **«Прояви ксенофобії в Україні: емпірико-соціологічний вимір»** представлено основні результати емпіричного дослідження ксенофобських проявів в українському суспільстві, виділено дві частини емпіричного дослідження, які відповідають змістовному (негативні соціальні уявлення) та поведінковому (ксенофобські практики) вимірам ксенофобії.

Встановлено, що в Україні дотепер не проводиться системного та фахового соціологічного моніторингу ксенофобських настроїв у суспільстві, вказано на методологічні властивості кількісних досліджень, що спричиняють проблему інтерпретації отриманих даних у термінах ксенофобії. У той же час, відсутні й достеменні дані щодо динаміки ксенофобських проявів та їх об'єктивного масштабу.

Висновується, що низькі показники офіційної статистики МВС України викривають численні вади «інституціоналізованого» генезису, пов'язані з неефективністю існуючого механізму збору даних про злочини цієї категорії та застосуванням правових механізмів протидії ксенофобії в цілому. Зазначається, що ескалація насильницьких ксенофобських проявів стала помітною в Україні після 2006 р., що передусім пов'язується з виокремленням груп так званих скінхедів. Доводиться, що сьогодні скін-рух в Україні розвивається, відбувається ускладнення його структури та диференціація спрямованості. Обґрунтовано необхідність зосередити більш пильну увагу на емпіричному аналізі ксенофобських уявлень і практик цього сегмента українського суспільства, який вже є достатньо масовим, несе суспільну небезпеку як джерело злочинної діяльності й негативного впливу на молодіжні кола та становить найбільший виклик для правоохоронної системи і суспільства.

Досліджено специфіку ксенофобського контенту в Інтернеті, встановлено, що у віртуальному просторі постійно діють не менше 30 сайтів ультраправого ухилу (веб-сторінки організацій і партій; веб-сторінки автономних угруповань та персональні сайти), які активно конструюють «кібер-ненависть». Аналіз взаємних посилань доводить, що співпраця між ними є досить щільною. Висновується, що відвідувачі націоналістичних, соціал-націоналістичних та відверто ксенофобських сайтів за допомогою великих порталів-посередників (Реактор, Народний оглядач, Автономний опір, Рід) мають можливість зустрітись на спільних форумах і віднайти спільні точки дотику. Це свідчить про небезпечну перспективу радикалізації націоналістично налаштованої молоді, її консолідації зі скін-рухом.

Контент-аналіз Інтернет-публікацій свідчить, що образ «чужаків» у соціальних уявленнях представників ультраправої молоді має типові способи представлення, по суті, лише надбудовуючись на вже сформовані стереотипи масової свідомості з акцентами подібного роду. Встановлено, що ворогів номер один уособлюють «чужаки-мігранти»; це шаблонна категорія, що уміщує усіх, хто відрізняється неслов'янською зовнішністю. Ядерними кореляторами «образу ворога» є два достатньо абстрактні смислові конструкти, відображені в уявленнях: «чужаки» як джерело небезпеки та негативні наслідки, шкода, заподіяні їх присутністю. Навколоядерні елементи соціальних уявлень розчіплюються на підпорядковані контекстуальні підтеми: виродження нації, знищення української ідентичності, культурна несумісність, небажання інтегруватись, створення замкнених громад, високий рівень народжуваності в іммігрантських спільнотах, неповага до українців та української культури, осквернення її фундаментальних цінностей, насадження власних порядків, поширення хвороб, погіршення сфери зайнятості, етнічна злочинність, витіснення з життєвого простору тощо. Периферійна зона представлена через репрезентацію конкретних об'єктів ненависті, у яких вони наповнюються своїм специфічним змістом. Дослідження демонструє, що притаманна правим ксенофобія характеризується зверненням до двох взаємопов'язаних стратегій: «звинувачення» та «самовиправдання», які забезпечують легітимацію подальших насильницьких практик. Доведено, що представлені у соціальних уявленнях проекти-сценарії орієнтують на ворожий тип соціальних відносин і відображають агресивні поведінкові інтенції, вони об'єктивуються твердженнями: «нищити чужинців», «чинити спротив заселенню»,

«силові акції», «переслідувати», «смерть ворогам», «бій», «жорстко і послідовно боротись з мігрантами», «депортація» тощо.

За результатами індивідуальних та групових фокусованих інтерв'ювань агентів ксенофобських практик виявлено структурні особливості скін-руху в Україні та властиві йому риси. Зокрема, залежно від рівня організованості виділено два вектори, по яких реалізується діяльність ультраправих: вуличний скін-рух (автономний) та організований. Встановлено, що автономі (моби) є найчисленнішими представниками скін-руху. Вони уникають будь-яких об'єднань зі складною ієрархією, мають своїх ідеологів та лідерів, представлені невеликими мобільними групами молодих хлопців (по 5–10 чоловік переважно до 20 років) і являють собою найнебезпечніший сегмент радикально налаштованих суб'єктів ксенофобії. Організації мають ієрархічну побудову, програму дій, свій бюджет; виготовляють та розповсюджують пропагандистську продукцію; регулярно здійснюють ідеологічну обробку молоді та рекрутинг нових членів; часто проводять військовоподібні «вишколи»; вдаються до широкого кола «акцій прямої дії». Робиться висновок, що організовані форми у вигляді об'єднань чи то партій обумовлюють певну легалізацію діяльності сучасних наці-скінів. Серед мотивів, що приваблюють молодь у вуличну діяльність, виявлено: моду, групову ідентифікацію, реакцію, ідеологічні переконання, ситуацію. Основними каналами рекрутингу, що їх використовують праві, є: зустрічі зі студентською молоддю; пропагандистська діяльність в Інтернет-просторі; проведення акцій; розповсюдження друкованої продукції у публічних місцях; масові заходи, як от футбольні матчі, концерти; міжособистісне спілкування. Встановлено типи ксенофобських проявів у контексті ультраправої зорієнтованості (спонтанні та сплановані акції) і види нападів («патрулювання», «засідка», «погром», «махач»); досліджено специфічні риси, притаманні насильницьким проявам на ґрунті ксенофобії.

Дані поглиблених інтерв'ю із жертвами ксенофобських проявів свідчать, що сьогодні правопорушення на ґрунті ксенофобії є серйозною проблемою для маркованих «чужаків» і мають численні негативні наслідки, які відбиваються на якості їх життя в українському суспільстві. Встановлено, що «злочини ненависті», які було скоєно відносно опитаних та їх знайомих, радше мають насильницький «персоніфікований» (немайновий) характер відносно особи чи групи людей. У переважній більшості це фізичні напади (побиття, тілесні ушкодження) із різним ступенем тяжкості. Домінантні образи нападників є одномірними – це незнайомі молоді люди, часто нападпитку, що чіпляються, поводять себе агресивно і ворожо без помітних підстав. Аналіз інтерв'ю свідчить, що усі опитані після ксенофобських інцидентів, перебуваючи на вулиці у вечірній час, відчують страх та побоювання за здоров'я і навіть життя, своє і членів своїх родин, почуваються вкрай незахищеними та безправними. Розкрито процес та рівні («штучний» і «природний») утворення латентної злочинності з мотивів ксенофобії. Акцентується, що чинні практики працівників міліції та їх манера поведінки із «видимими меншинами», не залишають простору для адекватного та належного виявлення і розслідування «злочинів ненависті», зокрема, на фоні ігнорування повідомлень про такі інциденти або нехтування визнанням ксенофобського підґрунтя при кваліфікації злочинів. Це призводить до повторної віктимізації жертв, їх зневіри у можливості правоохоронної системи, відсторонення та небажання звертатись до міліції у подальшому, що, в

кінцевому рахунку, унеможлиблює контроль криміногенної ситуації та ефективну протидію ксенофобії в цілому.

У третьому розділі **«Соціальні технології протидії проявам ксенофобії»** осмислено «технологічне» знання, предметом якого є вже не пізнавальна, а перетворювальна діяльність. Проаналізовано заходи у сфері протидії ксенофобії інших країн, а також стратегії реформування поліцейської практики реагування на «злочини ненависті»; розкрито систему антидискримінаційних стандартів; запропоновано соціальні технології з протидії проявам ксенофобії ОВС України.

Досліджено існуючі у світі новації, успішні підходи та моделі правоохоронної діяльності з метою вивчення найкращих прикладів з міжнародної практики щодо заходів поліцейського реагування на прояви ксенофобії. Проаналізовано такі категорії проблемних питань: відстеження масштабів поширення кримінальних проявів ксенофобії у суспільстві, їх об'єктивне фіксування та реєстрація; ефективність інституціональних механізмів і стратегій поліцейського реагування на «злочини ненависті»; забезпечення спеціалізованого навчання правоохоронців у цій сфері. Зокрема, встановлено, що найбільш плідний результат має встановлення під час розслідування та подальша чітка статистична категоризація фундаментальних чи специфічних ознак ідентичності жертв, які стали підставою «злочину ненависті». При реєстрації «злочинів ненависті» у закордонній практиці використовуються наступні категорії ідентичності: етнічна приналежність/походження/меншина (у 35 державах-учасниках ОБСЄ), «раса»/колір шкіри (у 34 державах), віросповідання (у 29 державах) та сексуальна орієнтація (у 20 державах). Рідше реєструються злочини, пов'язані з такими відмінностями жертв, як «мова» (у 13 державах) і «транссексуальність» (у 9 державах). Окремі держави, такі як США, Канада, Люксембург та Нідерланди, поділяють групи жертв у своїй статистиці ще детальніше, класифікуючи їх за типами упереджень. У деяких країнах існує практика використання окремих статистичних категорій для класифікації «злочинів ненависті», наприклад, злочини на ґрунті антисемітизму (у 18 державах), злочини проти мусульман (у 16 державах), християн (у 13 державах), ромів (у 12 державах), як от у Великій Британії, Нідерландах, Польщі, США, Франції, Швейцарії та ін. Поширеною є практика виокремлення злочинів на ґрунті ненависті з множинними мотивами, що вкрай важливо для розуміння складної взаємодії різних видів ксенофобських мотивів в одному злочині. Аналіз офіційної статистики свідчить, що з метою оцінки тяжкості злочинів на ґрунті ненависті у переважній більшості правоохоронних систем дані класифікуються також за типами вчинених злочинів. У таких країнах, як Австрія, Білорусь, Данія, Польща, Сполучене Королівство, Франція, Швейцарія та інших також відстежується інформація і збираються статистичні дані щодо результатів справ за всіма зареєстрованими «злочинами ненависті». Стверджується, що протягом останнього десятиліття у низці країн з'явилась велика кількість програм на підтримку реформ органів поліції: створено моніторингові центри з питань ксенофобії, спеціальні поліцейські підрозділи та консультативні органи (міжвідомчі комісії); розроблено програми системної підготовки поліцейських для виконання завдань із розслідування, збирання доказів і документування злочинів, які мають правоекстремістське або мотивоване ксенофобією підґрунтя, та відповідні протоколи для їх реєстрації, а також комплекси навчально-методичних матеріалів щодо найбільш ефективних та плідних поліцейських стратегій

реагування на прояви ксенофобії; проводяться широкомасштабні кампанії серед громадськості, спрямовані на підвищення обізнаності про важливість подачі заяв щодо «злочинів ненависті»; впроваджено стратегії покращення відносин між поліцією та спільнотами, які є об'єктами ксенофобської віктимізації тощо.

Під протидією проявам ксенофобії запропоновано розуміти систему різноманітних видів діяльності та комплексних заходів (які здійснюються суспільством і державою), спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей обмеження кількості проявів ксенофобії, зокрема «злочинів ненависті» як найнебезпечніших з них, а також попередження, нейтралізацію чи послаблення факторів, що їх детермінують. Доведено, що українське правове поле є достатнім інструментом для протистояння проявам ксенофобії, але разом із тим, найбільша проблема полягає не в самих законах, а у відсутності послідовного застосування існуючого законодавства у практиці ОВС України. Виділено загальносоціальний та спеціальний рівні протидії ксенофобії в українському суспільстві. Висновується, що на національному рівні зусилля з протидії поширенню ксенофобських уявлень і проявів у суспільстві не можуть бути відокремлені від створення ефективного механізму заходів реагування на «злочини ненависті» працівниками міліції.

Пропонована модель технологізації діяльності ОВС із протидії проявам ксенофобії будується за варіантом «ланцюга», де формуються взаємозалежні/зворотні зв'язки і відносини у кожній з підсистем, а зміна характеру впливу однієї з «ланок» призводить до зміни впливу на реалізацію кінцевої мети по всьому «ланцюгу». Сформований пакет соціальних технологій містить у собі наступні основні етапи (блоки): 1) оцінка ситуації (охоплює процедури цільового орієнтування внаслідок оцінки наявної ситуації щодо поширеності ксенофобських уявлень і практик у суспільстві, визначення кола їх кількісних та якісних показників; усвідомлення проблеми, формулювання цілей і завдань, їх доведення до зацікавлених суб'єктів); 2) управлінський вплив (здійснення інституціональних системних змін з метою впровадження адекватних відповідей правоохоронної системи на появу нового виду кримінальних злочинів, зокрема, шляхом закріплення відповідних професійних стандартів діяльності та створення умов їх реалізації у повсякденній практиці; професійна підготовка особового складу ОВС України щодо принципів демократичного поліціювання у полікультурному суспільстві і стратегій ефективного реагування на «злочини ненависті»; координація діяльності); 3) аналіз результатів (збирання, узагальнення і аналіз інформації про різноманітні форми прояву ксенофобії, в тому числі й у діяльності працівників міліції, де офіційні статистичні дані доповнюються розвідками НУО та соціологічними висновками з метою встановлення об'єктивної картини поширеності ксенофобії у суспільстві; підтримка або корекція технологічного впливу). Важливість здійснення усього комплексу вказаних етапів обумовлена складністю і специфікою вирішуваних завдань на кожному з них; розгалуженою мережею зовнішніх та внутрішніх зв'язків між структурними елементами; дотриманням принципів цілеспрямованості, системності, узгодженості, черговості, керованості; ієрархічністю системи МВС, де всі види суб'єктів протидії ксенофобії у своїй єдності виступають у ролі суб'єктів і об'єктів управління одночасно. Наголошується, що технологізація діяльності інституту ОВС у цій сфері потребує диференційованого підходу, де необхідно розрізняти три аспекти змін: ресурсно-

технологічний (інструментальні та ресурсні засоби вирішення завдань), соціально-інституціональний (удосконалення інституціональної сфери) і культурно-ціннісний (корегування корпоративних традицій та культури, негативних соціальних уявлень у лавах самих правоохоронців, закріплення позитивного досвіду діяльності, практики взаємодії з громадськістю тощо).

ВИСНОВКИ

1. Явище ксенофобії залишається актуальною проблемою майже всіх сучасних суспільств, призводячи не тільки до індивідуальних руйнівних наслідків, але й до різного роду соціальних патологій, що вказує на складність цієї проблеми, доводить важливість і необхідність її подальшого вивчення. Проте і досі не знайдено консенсусу відносно того, які теорії та методології найбільш корисні для аналізу цього феномена.

2. Огляд літератури свідчить: існує низка теоретичних пояснень явища ксенофобії у межах еволюційно-біологічного, психологічного, філософського, соціологічного підходів до проблеми, у кожному з яких розуміння ксенофобії наповнюється своїм особливим, специфічним змістом. Встановлено, що найбільш поширеною є психологічна інтерпретація. У вітчизняному науковому просторі скоріше виняток, ніж правило, становлять соціологічні дослідження, у яких феномен ксенофобії піддається концептуалізації та вивчається емпіричними методами.

3. Акцентується, що розрізнення «свого-чужого» є універсалією людського досвіду та знання, де Чужаки постають як невід'ємний конструкт дійсності. Разом із тим, ставлення до них є амбівалентним. Із соціологічної точки зору для адекватного розуміння явища ксенофобії слід вивчати, яким чином відбувається конструювання Чужаків та які ознаки ідентичності визначаються як значущі, якими смислами наповнюється їх негативний образ у свідомості індивідів, соціальних груп і спільнот, як він перетворюється на «об'єктивну фактичність», яким чином соціальні уявлення обумовлюють насильницькі практики акторів тощо. Запропоновано наступне визначення феномена ксенофобії: це негативні соціальні уявлення (упереджені, стереотипні, забобонні) щодо спільнот, груп та їх окремих представників, які визначаються суспільною свідомістю як «чужаки» внаслідок їх маркування на ґрунті соціально значущих ознак ідентичності, що реально притаманні їм чи приписуються уявно, та обумовлені зазначеними уявленнями соціальні практики щодо «чужаків». Дворівнева (уявлення і практики) концептуальна модель ксенофобії дозволяє більш чітко виокремити когнітивні, афективні та поведінкові аспекти її проявів. Для цілей соціологічного дослідження залучено положення інтерпретативної соціології, а саме: соціології знання, феноменології, конструктивізму та теорії соціальних уявлень С. Московічі; віднайдено точки «біфуркації», у яких відстежуються аналогії між теоретичними положеннями класичної та сучасної соціології.

4. Доведено, що у конструюванні негативних соціальних уявлень щодо Чужаків беруть участь усвідомлюваний та неусвідомлюваний компоненти свідомості. На рівні колективного несвідомого «чуже» постає як неприналежне, загрозливе та вороже у жорсткому протиставленні «своєму». Наявність у суспільній свідомості архетипних пластів обумовлює спрощено-схематичні форми реконструкції реальності, тож, соціальні уявлення, що наповнюються цими формами, виявляються символічними та

метафоричними і спираються не стільки на доказові аргументи чи логічні висновки, скільки на прообрази, прототипи, емоційні переживання, що захищає їх від переосмислення. Парадигмальний характер створеної Московічі теорії розглядається нами як ресурс, що дозволяє уточнити її епістемологічний статус у соціологічній перспективі, де вирішальне теоретичне значення належить інтеграції положень соціології знання. У такому ракурсі соціальні уявлення розглядаються як синоніми повсякденного знання, що обґрунтовує неподільний зв'язок між інтерпретацією соціальної реальності та її конструюванням, дозволяє подолати дихотомію індивідуальних і колективних аспектів явища ксенофобії. Стверджується, що Чужаки існують як сконструйовані типи ідентичності, відносно стійкі елементи соціальної реальності, однак твердження про них верифікуються людьми, наділеними «природним знанням», у процесі соціальної комунікації. Наголошується, що процес типізації Чужаків здійснюється не лише на рівні смислу, а й чуттєвості, він містить у собі певний спосіб переживання, в контексті феномена ксенофобії – наділений негативним конотативним полем.

5. Обґрунтовано доцільність досліджувати прояви ксенофобії як соціальні практики, що дозволило долучити до схеми аналізу не лише дію як таку, а й стратегії-плани (очікування), цінності-цілі (мету), результати цієї дії (наслідки), а також рефлексивний моніторинг (реакцію), раціоналізацію (легітимацію) і фонову компоненту (контекст). У дисертації проаналізовано форми прояву ксенофобії, удосконалено їх типологію шляхом використання критеріїв: мети, рівня локалізації, ступеня прояву, ступеня відкритості, спрямування, широти, виду та характеру об'єктів, способу прояву та ін. До особливих форм прояву ксенофобії віднесено «злочини ненависті». Вказується, що це «шаблонова» дефініція, конструкт, який позначає ряд типових проявів, описує феномен через «проблематизацію» ксенофобії, її легітимацію (криміналізація) та соціальне реагування (соціальний контроль). Підкреслено, що об'єктами «злочинів ненависті» стають цілі громади як колективні жертви; вони знаходять свій вияв у широкому колі насильницьких інцидентів; мають тристоронній характер взаємозв'язку (винні, постраждалі й ті, до кого звернена інформація щодо їх «чужості»); мають один з найвищих ступенів суспільної небезпечності та здатні перерости у більш тяжкі злочини.

6. У дисертації засобами емпіричної соціології розкрито аспекти українського молодіжного радикалізму. 1. Встановлено, що ідентичність ультраправих достатньо дифузна, вона представлена «білою расою», «слов'янським братством», «українською расою/нацією», яка зливається у важко розрізняваний сплав «своїх» з недиференційованими ксенофобією та націоналізмом, такий собі «расовий націоналізм», де спільність «своїх» кодується у біологізованих термінах «кровного споріднення» раси чи то нації. Доведено, що ксенофобія раціоналізується як неприйняття «чужаків» на власній «етнічній території». 2. Досліджено зміст (характер та значення наповнюваних смислів у конструюванні «чужості») та структуру (ядерні, навколоядерні і периферійні елементи) негативних соціальних уявлень прихильників ультраправого руху щодо маркованих Чужаків. Встановлено, що ядерними елементами негативних соціальних уявлень є абстрактні конструкти загрози (небезпеки) Чужаків та їх шкідливості. Емпірично підтверджено, що представлені у соціальних уявленнях проекти-сценарії орієнтують на ворожий тип соціальних відносин та відображають

агресивні поведінкові інтенції; виокремлено стратегії «звинувачення» і «самовиправдання», які забезпечують легітимацію насильницьких практик. 3. Розкрито характерні риси типових агентів ксенофобських практик, основні структурні форми, канали рекрутингу, мотиви та види активності ультраправого руху. Окрема увага сфокусована на вивченні досвіду жертв ксенофобських практик і бар'єрів, які ускладнюють взаємодію з правоохоронними органами в контексті реагування на прояви ксенофобії, що дозволило розкрити процес утворення латентної злочинності з мотивів ксенофобії, виокремити її «штучний» та «природний» рівні. Робиться висновок, що правопорушення на ґрунті ксенофобії є серйозною проблемою для тих, хто маркуються як «чужаки», погіршують якість їх життя в українському суспільстві. Разом із тим, «злочини ненависті» мають надзвичайно високу латентність, оскільки у переважній більшості залишаються поза увагою правоохоронців через відсутність практики реагування на подібні інциденти, небажання жертв повідомляти про них з огляду на побоювання та негативний життєвий досвід контактів із працівниками міліції.

7. Висновується, що прагнення до ефективності та якості послуг сприяли тому, що сьогодні в багатьох правоохоронних системах світу розроблено і застосовуються ефективні механізми моніторингу, внесено зміни до законодавчих актів, інституціоналізовано практики поліцейського реагування на ненависницькі інциденти, апробовано дієві програми професійного навчання.

8. Встановлено, що українське антидискримінаційне правове поле є достатнім інструментом для протистояння проявам ксенофобії, але разом із тим існує низка проблемних питань, обумовлених непослідовним застосуванням існуючого законодавства на практиці. Аргументовано, що несистемність у реалізації передбачених внутрішніх і зовнішніх зобов'язань України з протидії ксенофобії залишається найгострішою проблемою.

9. Виявлено конструктивний потенціал інституту ОВС у протидії проявам ксенофобії в українському суспільстві та здійснено соціоінженерне його втілення через інтеграцію та істотне удосконалення (оптимізацію) окремих напрямків правоохоронної діяльності, їх доповнення інноваційними елементами впливу. Сформовано пакет соціальних технологій протидії проявам ксенофобії, що містить у собі наступні основні етапи (блоки): 1) оцінка ситуації; 2) управлінський вплив; 3) аналіз результатів. Виступаючи методологічним базисом, пропонується модель, що містить алгоритм діяльності, тобто систему послідовних дій у процесі вирішення поставленого завдання, та власне стандарт діяльності – науково обґрунтований комплекс технологічних впливів, процедур, практик.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Горбачова О. В. Явище ксенофобії: соціально-психологічний вимір / О. В. Горбачова // Соціальна психологія. – 2008. – №5 (31). – С. 123–128.

2. Горбачова О. В. Феномен ксенофобії крізь призму соціологічних теорій та пояснень / О. В. Горбачова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу

сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 273–276.

3. Горбачова О. В. Злочини ненависті: аналіз поняття та проблеми виявлення // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2 (45). – С. 68–74.

4. Горбачова О. В. Потенціал інституту органів внутрішніх справ у протидії проявам ксенофобії / О. В. Горбачова // Право і Безпека. – 2009. – № 4 (31). – С. 178–182.

5. Горбачова О. В. Ксенофобія: до питання детермінованості явища / О. В. Горбачова // Соціальна психологія. – 2010. – № 6 (44). – С. 101–107.

Публікації у інших виданнях та матеріалах конференцій:

6. Горбачова О. В. Ксенофобія: соціальна норма чи патологія? / О. В. Горбачова // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти: матеріали круглого столу, 16 квітня 2008 р. : тези доповіді. – Х., 2008. – С. 79–82.

7. Горбачова О. В. Ното xenophobicus: злочини ненависті / О. В. Горбачова // Проблеми дотримання прав людини в діяльності ОВС України: матеріали наук.-практ. конф., 22–23 травня 2008 р. : тези доповіді. – Харків, 2008. – С. 83–88.

8. Горбачова О. В. Ксенофобія в Україні: проблеми та шляхи подолання / О. В. Горбачова // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених: матеріали наук.-практ. конф., 24 травня 2008 р. : тези доповіді. – Х., 2008. – С. 72–73.

9. Горбачова О. В. Мова ворожнечі: ксенофобія чи безладність / О. В. Горбачова // Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини / [Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні та Білорусі]. – К. : Заповіт, 2008. – С. 36–42.

10. Горбачова О. В. Навчально-виховний процес в підрозділах ОВС крізь призму проблем ксенофобії / О. В. Горбачова // Актуальні проблеми соціальної, психологічної та виховної роботи в ОВС : матеріали наук.-практ. конф., 30 жовтня 2008 р. : тези доповіді. – Х., 2008. – С. 37–39.

11. Горбачова О. В. Проблеми протидії ксенофобії в українському суспільстві як новітній напрям роботи з персоналом ОВС України / О. В. Горбачова // Актуальні проблеми роботи з персоналом у правоохоронних органах : матеріали наук.-практ. конф., 27 листопада 2008 р. : тези доповіді. – Х., 2008. – С. 151–152.

12. Горбачова О. В. Соціально-етична складова правоохоронної діяльності в контексті проблем ксенофобії / О. В. Горбачова // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матеріали наук.-практ. конф., 23 травня 2009 р. : тези доповіді. – Х., 2009. – С. 272–275.

13. Горбачова О. В. Молодіжна злочинність в контексті проблем ксенофобії / О. В. Горбачова // Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми : матеріали наук.-практ. сем., 30 травня 2009 р. : тези доповіді. – Х., 2009. – С. 70–74.

14. Горбачева О. В. Феномен ксенофобии: к вопросу конструирования социальных идентичностей / О. В. Горбачева // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : материалы IV Междунар. наук.-практ. конф., 9–11 декабря 2009 р. : тезисы доклада. – Х., 2009. – С. 323–326.

15. Горбачова О. В. Специфіка злочинів, що вчиняються на ґрунті ксенофобії / О. В. Горбачова // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф., 10 квітня 2010 р. : тези доповіді. – Х., 2010. – С. 118–121.
16. Горбачова О. В. Молодіжний аспект ультраправого радикалізму / О. В. Горбачова // Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми : матеріали наук.-практ. сем., 16 квітня 2010 р. : тези доповіді. – Х., 2010. – С. 88–91.
17. Горбачова О. В. Явище ксенофобії у проблематиці досвіду «іншого» / О. В. Горбачова // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матеріали наук.-практ. конф., 5 червня 2010 р. : тези доповіді. – Х., 2010. – С. 227–230.
18. Горбачова О. В. Соціально-історичний контекст утвердження ксенофобських уявлень / О. В. Горбачова // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф., 6 квітня 2011 р. : тези доповіді. – Х., 2011. – С. 134–138.
19. Горбачова О. В. Підходи до типології форм прояву ксенофобії / О. В. Горбачова // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф., 7 квітня 2012 р. : тези доповіді. – Х., 2012. – С. 106–111.
20. Горбачова О. В. Професійна підготовка поліцейських з проблем ксенофобії: досвід правоохоронних систем світу / О. В. Горбачова // Актуальні проблеми забезпечення практичної спрямованості підготовки кадрів для органів внутрішніх справ України : матеріали наук.-практ. конф., 5 травня 2012 р. : тези доповіді. – Х., 2012. – С. 18–22.

АНОТАЦІЇ

Горбачова О. В. Протидія проявам ксенофобії органами внутрішніх справ України: соціально-технологічний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – Спеціальні та галузеві соціології. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012.

Дисертацію присвячено теоретико-соціологічній інтерпретації феномена ксенофобії, а також розробці методологічних основ технологізації діяльності ОВС України у сфері протидії проявам ксенофобії. Проаналізовано основні наукові теорії та пояснення ксенофобії у міждисциплінарному вимірі; у межах інтерпретативного підходу запропоновано соціологічну концепцію осмислення ксенофобії як соціального явища; удосконалено типологію форм прояву ксенофобії, розкрито специфіку «злочинів ненависті». Засобами емпіричної соціології досліджено аспекти українського молодіжного радикалізму. Окрему увагу приділено вивченню досвіду жертв ксенофобських практик і бар'єрів, які ускладнюють взаємодію з правоохоронними органами в контексті реагування на прояви ксенофобії. Проаналізовано світовий досвід поліцейського реагування на прояви ксенофобії та з його урахуванням запропоновано пакет соціальних технологій протидії проявам ксенофобії органами внутрішніх справ України.

Ключові слова: ксенофобія, Чужаки, соціальне уявлення, ультраправий рух, протидія проявам ксенофобії, соціальні технології, органи внутрішніх справ.

Горбачева О. В. Противодействие проявлениям ксенофобии органами внутренних дел Украины: социально-технологический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – Специальные и отраслевые социологии. – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2012.

Диссертация посвящена теоретико-социологической интерпретации феномена ксенофобии, а также разработке методологических основ технологизации деятельности ОВД Украины в сфере противодействия проявлениям ксенофобии. Проанализированы основные научные теории и объяснения ксенофобии в междисциплинарном измерении; в рамках интерпретативного подхода предложена социологическая концепция осмысления ксенофобии как социального явления; усовершенствована типология форм проявления ксенофобии, раскрыта специфика «преступлений ненависти». Средствами эмпирической социологии исследованы аспекты украинского молодежного радикализма. Отдельное внимание сфокусировано на изучении опыта жертв ксенофобских практик и барьеров, которые осложняют взаимодействие с правоохранительными органами в контексте реагирования на проявления ксенофобии. Проанализирован мировой опыт полицейского реагирования на проявления ксенофобии и с его учетом предложен пакет социальных технологий противодействия проявлениям ксенофобии органами внутренних дел Украины.

Ключевые слова: ксенофобия, Чужаки, социальное представление, ультраправое движение, противодействие проявлениям ксенофобии, социальные технологии, органы внутренних дел.

Gorbacheva O. V. Counteraction to Manifestations of Xenophobia by the Bodies of Internal Affairs: Social and Technological Aspect. – Manuscript.

The thesis for obtaining scientific degree of candidate of sociological sciences in specialty 22.00.04 – Special and branch sociologies. – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2012.

Thesis is devoted to theoretical sociological interpretation of xenophobia phenomenon, as well as to development of methodological foundations of the technologization of bodies of internal affairs of Ukraine activities in the sphere of counteraction to manifestations of xenophobia.

Systematization of the definitions of the concept of xenophobia performed in the paper allowed author to define this concept as negative social perceptions (biased, stereotypical, superstitious) of the communities, groups and their particular representatives who are defined by the social consciousness as “strangers” resulting from their marking based on socially significant features of identity that are really inherent to them or attributed allegedly, and as social practices used towards aliens that are caused by the mentioned perceptions. Substantial and procedural levels of xenophobia phenomenon are distinguished in the paper, typology of the forms of its manifestations is refined, and substance of the social consequences of the proliferation of “hate crimes” in society is revealed.

Theoretical and methodological bases of the study of xenophobia phenomenon based on interpretative approach in sociology, which uses provisions of sociology of knowledge, phenomenology, constructivism and S. Moscovici's social perceptions theory, were further developed. Particularly, heuristic potential of social perceptions theory in explaining xenophobia phenomenon is revealed and its epistemological status in the context of social perspective is refined, so that social perceptions are proposed to be regarded as socially objective implications, i.e. as synonymous to the common-sense knowledge.

By the means of empirical sociology structural features and forms of activity of the far-right movement in Ukraine are studied; substance and structure of the far-right movement advocates' negative perceptions towards the marked aliens, grounds for rationalizations and project-scenarios that legitimize violent practices, characteristics of the typical agents, basic structural forms, recruiting channels, incentives and types of activity of the far-right movement are revealed. Particular attention is given to the study of the victims' experience of xenophobic practices and the barriers that hinder cooperation with the law-enforcement agencies in the context of reaction to manifestations of xenophobia.

Global experience of the police reaction to manifestations of xenophobia is analyzed and, taking it into attention, a packet of social technologies of the bodies of internal affairs of Ukraine counteraction to manifestations of xenophobia is proposed. Proposed model of technologization of the bodies of internal affairs activity to counteract manifestations of xenophobia is built as a "chain" where interdependencies are formed in each subsystem and contains following stages: situation assessment; managerial influence; results analysis. Representing methodological basis, proposed model contains algorithm of activity, i.e. system of consecutive activities for the achievement of stated goal, and standard of activity – scientifically justified complex of technological influences, procedures and practices.

Keywords: xenophobia, Stranger, social perception, far-right movement, counteraction to manifestations of xenophobia, social technologies, bodies of internal affairs.

Горбачова Ольга Вікторівна

**ПРОТИДІЯ ПРОЯВАМ КСЕНОФОБІЇ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальний за випуск
доктор соціологічних наук, професор
Рущенко Ігор Петрович

Підписано до друку 10.08.2012 р. Формат 60×90/16
Обсяг 0,9 ум.-друк. арк. Папір офсетний. Друк різнограф.
Наклад 100 примірників. Зам. № 125

Надруковано у центрі оперативної поліграфії ТОВ «Рейтинг»
Свідоцтво про державну реєстрацію ю.о. АОО № 507350.
61003, м. Харків, пров. Соляниківський, 4.